

CÂHİZ VE BİYOLOJİK EVRİMCİLİĞİN DOĞUŞU*

Dr. Mehmet BAYRAKDAR

Çev. Dr. Mehmet Vural

Her ne kadar biyolojik evrim düşüncesi alanında ilk adımı Nazzâm atmışsa da, bilim tarihinde bir bütün olarak biyolojik evrim teorisi, ilk olarak IX. yüzyılın erken dönem büyük zoologu Câhiz tarafından ortaya konulan bu düşünceleri orijinal olması bakımından bir ilktir. Câhiz'in teorisi, düşünce tarihinin en ileri çalışmalarına yankı yapmış, bilimsel devrim ve yeniliklere bir örnektir. Burada, Câhiz'in ve onun haleflerinin devrimlerinden sonraki yeni ışıkları olan, doğa felsefesinin bir takım problemleri hakkında bir şeyler söylemek doğru gözükmemektedir. Câhiz'in sahip olduğu bakış açısı ve onun Müslüman ve özellikle Lamark ve Darwin başta olmak üzere Batılı düşünürlerle etkileri tasvir etmeden önce biyografik ve bibliyografik açıklamalar vermek istiyorum.

A.Biyografik ve Bibliyografik Bilgiler

Câhiz'in tam adı Ebû Osman Amr bin Bahr el-Fuhaymî el-Basrî'dir. Gözlerindeki bir kusur olan dışarı çıkık şeklinde olmasından dolayı Câhiz lakabı verilmiştir. Basra'da yaklaşık olarak 776 yılında doğdu. Karşı konulmaz ölçüde öğrenme isteği ve olağanüstü meraklı oluşu onu bilimsel çalışmaya sevk etmesi dışında, onun erken dönem yaşamı ve çocukluğu hakkında çok az bilgiye sahibiz. Geleneksel kültür ve klasik Arap dili üzerine gerçek üstünlük elde eder etmez, el-Esmaî, Ebû Ubeyde, Ebû Zeyd gibi bir kısım öğrenci grubuyla farklı camilerde toplantı ile öğrenim yaşamına başladı. Şiir, lügat ve filoloji üzerine zamanının düşünür ve bilginlerinden birçok bilgi öğrendi. Şairlerin ve hatiplerin şiirlerini ve hutbelerini okudukları Mirbed'e devam edip, buradakilerden fasih Arapça ve filolojik bilgiler öğrendi.¹

Daha sonra onun üstün zekâsı Mutezilî çevrelerde dikkat çekti ve onların orta sınıf meclislere girişine izin verildi. Câhiz'in konuşmaları oldukça aydınlatıcı idi.

* *Hamdard Islamicus*, vol. VIII, No. 2, 1985, pp. 31-39.

¹ Pellat, Ch., "Al-Djahiz", *EP*, vol. II, p. 385.

Aynı zamanda felsefi, kelâmî ve bilimsel problemlere canlılık kazandırıyor. Basra'da iken okuduğu bir takım kitaplar aracılığıyla, yaşamın başlangıcı ve dış dünya üzerine bir takım taslak düşünceler edinmesiyle, insan doğası hakkındaki bilgisi arttı ve neslin çoğalması hakkında değişik öğeler hakkında etkileyici düşünceler edindi.

Onun erken dönem çalışmaları, Halife Me'mun tarafından beğenildi ve kendisi Bağdat'a çağrılarak, halife ve sarayın muhitine girdi. Çeşitli eserler yazıp onları halife ve üst düzey görevlilere takdim ederek ödüller (câizeler) aldı. Daha sonra tamamen Basra'yı terk ederek, bilimsel çalışma ve eser kaleme almak amacıyla Bağdat'a; sonraları Samarra'ya uzun süreli kalmak üzere kendini bu işlere ayırdı. Bu arada bir süre Halife Mütevekkil'in çocuklarına öğretmenlik yaptı. Onun resmi ve özel yaşamı hakkındaki bu bilgilere rağmen, bize ulaşan biyografisinde ne düzenli bir işe sahip olduğu ne de resmi alanda bir işi olduğu hakkında bilgilere sahibiz. Bununla birlikte, en azından onun yazdığı kitapları ithaf ettiği kişilerden aldığı câizeler ve divan tarafından kendisine verilen bağışlarla geçindiği kabul edilmektedir. Daha sonraları Bağdat'ta iken elde ettiği zengin kitaplar sayesinde öğrendiği bilgilerle ve kendisi üzerinde büyük etkisi olan Nazzâm, Sümâme b. Eşres gibi önde gelen Mutezilî düşünürlerin gözetimi altında felsefi ve kelâmî görüşlerini olgunlaştırdı.

Yaşamının sonlarına doğru felç olan Câhız, Basra'ya dönerek 869 yılında vefat etti.²

Câhız siyasî ve özellikle kelâmî konularda Mutezilî idi. Çok eser veren Müslüman düşünürlerdendir. Onun yaşadığı ortam, İslâm düşüncesinin gelişmesinde büyük rol oynayan bir canlı bir ilim ve kültür çevresine sahipti. O, kendisinden sonra Cahiziyye olarak adlandırılacak olan mezhebin de kurucusudur.³ O, zooloji ilminde bir dehaydı ve hayvan anatomisinde damıtma yoluyla tuz ve amonyağın nasıl elde edileceğini tecrübe etmiştir.⁴

Birçok büyük Müslüman düşünür gibi Câhız'da çok eser veren düşünürlerdendir. Biyografilerde onun çalışmaları hakkında yaklaşık iki yüz eser kayıtlı iken, bunlardan sadece otuz kadarı tam olarak, kırk kadarı da eksik olarak

² İbn Asâkir, *MMLA*, vol. IX, pp. 203-217.

³ Hatib el-Bağdâdî, *Tarihü'l-Bağdât*, vol. VII, s. 212-222.

⁴ Sarton, G., *Introduction to the History of Science*, vol. I, Washington 1927, p. 597.

günümüze kadar ulaşmıştır. Diğer eserlerinin telafisi mümkün olmayacak şekilde ortadan kaybolduğu anlaşılmaktadır.⁵

Onun en önemli eseri *Kitâbü'l-Hayavân*'dır.⁶ Câhız'ın metodunu Sarton, “ampirik ve bilimsel olmaktan uzak tutarsızlıklar içermekteydi” şeklinde nitelemektedir.⁷ Bu durumu Câhız'ın eserini analiz eden Asin Palacios, Câhız'ın hayvanları incelemede bilimsel tecrübe ve gözlem metotlarını uyguladığını belirterek izah etmektedir.⁸ “Bu eserin bilimsel değeri oldukça büyüktür. Bu eser bilim tarihine özellikle zoolojiye önemli katkıda bulunmuştur.”⁹

Kitâbü'l-Hayavân bu alandaki çalışmalara kaynaklık etmiştir. Bu kitabın öncüsü, çağdaşı Abdülmelik b. Kureyb el-Esmâî'nin zooloji üzerinde yazdığı kitaptr. Bilebildiğimiz kadarıyla bu eser İslâm düşünce tarihinde ilk zooloji çalışmasıdır. Câhız'ın bu eseri, büyük etki ettiği geç dönem Müslüman bilim adamları aracılığıyla Avrupalı düşünürler tarafından çok iyi bir şekilde tanınmış ve zooloji alanındaki eserlere kaynaklık etmiştir. Câhız'ın bir kısım cümleleri İhvânü's-Safâ ve İbn Miskeveyh, eserden bazı parçalarda Zekeriyya el-Kazvinî'nin *Acaibü'l-Mahlukât* ve Mustavfî el-Kazvinî'nin *Nüzhetü'l-Kulüb* ve Damirî'nin *Hayâtü'l-Hayavân*'da nakledilmiştir.¹⁰

⁵ Pellat, Ch., “Gahiziana” *Arabica*, 1956/2; ayrıca bk. Brockelmann, C., *GAL*, S. 1, p. 241 vd.

⁶ *Animals* kitabı yedi cilt halinde Kahire'de 1323-1324 yıllarında yayınlanmıştır.

⁷ Sarton, “Câhız'ın *The Book of Animals* isimli çok önemli eseri, oldukça tutarsızlar içeren bir derlemedir. Onun düşünceleri bilimsellikten çok teolojik ve folkloriktir...” demektedir. Bk. Sarton, *Introduction to the History of Science*, s. 597; Sarton'un bu düşünceleri doğru değildir. Gerçekte Câhız birçok bölümde, bu kitapta verdiği bilgilerin kişisel inceleme ve deneyimleri sonucu olduğunu söylemektedir.

⁸ Asin Y. Palacios, M., “El ‘Libro de los Animales’ de Jahiz”, *ISIS*, vol. 14, 1930, p. 21.

⁹ Bu kitabın bazı bölümleri R. Geyer tarafından 1887 yılında Viyana'da ve A. Haffner tarafından 1895-1896 yılları arasında Viyana'da yayınlanmıştır; İnsanın yaratılışı üzerine olan bölüm ise hâlâ yayınlanmamıştır.

¹⁰ Damirî'nin ve diğer Müslüman bilimcilerin kitapları, oldukça ilginç notlar ve bir özetle Latince'ye Abraham Echelensis (İtalya, öl. 1664) tarafından tercüme edilerek, *De Proprietatibus et Virtutibus Medicis Animalium* ismiyle Paris'te 1617 yılında yayımlandı; Darwin'in öncüleri olan görülen F. Redi (1626-1698), C. Linnaeus (1707-1778), Buffon (1707-1778), Lamarck (1744-1829) gibi düşünürler ve ilk evrimcilerin neden Fransa'da ortaya çıktığı hakkında açıklayıcı bilgiler bulunmaktadır. Bk. Mieli, A., *La Science Arabe et Son Role dans l'Evolution Scientifique Mondiale*, Leiden, Brill 1938, pp. 263-264; bu eserden alıntılar, Fransızca'ya A. J. Silvestre de Sacy tarafından tercüme edilmiştir. Bk.

B.Câhız'ın Biyolojik Evrim Üzerine Düşünceleri

Câhız'ın hayvanlar üzerine uzun çalışmalarından sonra, kendisinden sonraki evrim düşüncelerinin özü olan (hayvan embriyolojisi, evrim, uyum sağlama, hayvan psikolojisi ve sosyoloji) konularını içeren *Kitâbü'l-Hayavân*'da ilk defa evrim düşüncesi üzerine görüşlerini ortaya koymuştur.¹¹

Her şeyden önce, Câhız'ın girişimi, gerçek bir bilimsel ruhla yapılmış bu girişimin amacı, hayvanları lineer bir seri halinde en basitten başlayarak en karmaşığa kadar devam eden bir sınıflama yapmaktır; aynı zamanda, benzer olanları bir grup içerisinde işaretleyerek düzenledi ve bu grupları, alt gruplara bölerek türlerde nihai birimlere ulaşmayı hedefledi.¹²

Zoolojik ve antropolojik bilimlerin en erken temsilcisi olan Câhız, hayvan yaşamında çevresel faktörlerin etkisini keşfederek, aynı zamanda farklı faktörler altında hayvan türlerinin dönüşümünü gözlemledi. Onun bu eserinin dikkate değer birçok bölümünde o, yaşamda kalmak için varlık mücadelesinin amacının yanı sıra, mekanizmin değeri bilimsel ve folklorik yollarla bize tasvir etmektedir.

Evrimin mekanizmasını bilmek için Câhız, üç mekanizm tasvir etmektedir. Bunlar; yaşam mücadelesi, türlerin birbirine dönüşümü ve çevresel faktörler.

Şimdi burada mümkün olduğu kadar kısaca bu mekanizmi görelim.

Yaşam Mücadelesi: Câhız'ın evrim düşüncesinin ağırlıklı noktasında, yaşam mücadelesi ve doğal seleksiyon düşüncesi geniş bir yer tutmaktadır. O türler arasında doğal olarak yaratılıştan gelen yaşamak için doğal bir mücadele içerisinde olduğunu, bu mücadele esnasında ancak kuvvetli ve güçlü türlerin yaşamda kalabildiklerini ve sonuçta da doğal bir seleksiyon söz konusu olduğunu ortaya koymuştur. Câhız'ın yaşam mücadele teorisini, iki farklı varlık sınıfının farklı yok oluş oranları ile ilgili görmekte, az ölüm oranı olan kuvvetli ve güçlü sınıfın geride kalmasını şeklinde doğal bir seleksiyondan bahsetmektedir. Câhız için yaşam mücadelesi ilahî bir kural içerisinde cereyan etmektedir. Tanrı, bazı bedenlerin yemek ihtiyacını diğer bazı bedenlerin ölümü ile tedarik etmesine izin vermektedir. O bu durumu şöyle izah etmektedir:

Sacy, *Oppianos II*, Strasbourg, 1787; ayrıca bk. Sarton, *Introduction to the History of Science*, vol. III, Bölüm: II, p. 1641.

¹¹ Pellat, Ch., "Al-Djahiz", *EF*, vol. II, p. 386.

¹² Câhız, *Kitâbü'l-Hayavân*, vol. I, Kahire 1909, s. 13; ayrıca bu ciltteki farklı bölümlere bakınız.

“Tarla faresi yiyeceğini aramak için yuvasından dışarı çıkar; önce bir araştırma yapar ve sonra küçük kuş ve hayvanlar gibi kendisinden daha küçük canlıları yakalayarak yer. Kuşların ve yılanların saldırılarına karşı ise, kendini ve yavrularını, yeraltında açtığı kıvrımlı, gizli tünellerde saklar. Yılanlar, tarla farelerini yemeyi çok severler. Yılanlara gelince, onlarda kendilerini, kunduz ve sırtlan gibi kendilerinden daha güçlü hayvanlardan korumaya çalışır. Sırtlan, tilkiyi korkutur; tilki de kendinden daha küçük hayvanları korkutur... Bazı varlıkların, diğerlerinin yiyeceği olması bir kanundur... Bütün küçük hayvanlar, kendilerinden daha küçük olanları yer ve bütün büyük hayvanlarda, kendilerinden daha büyükleri yiyemez. İnsanlar da birbirleriyle olan ilişkilerinde, hayvanlar gibidir... Tanrı, bazı varlıkların ölümünü, bazılarının yaşamının sebebi yapar...”¹³

Câhız’a göre yaşam mücadelesi sadece farklı türlerin üyeleri arasında değil, aynı zamanda aynı türlerin üyeleri arasında da gerçekleşmektedir.¹⁴

Câhız’ın söylemek istediklerinden yola çıkarak, onun düşüncelerini řu şekilde sistematize edebiliriz: Tanrı doğayı, çok bol bir şekilde yeniden çoğalacak bir karakterde yarattı. Aynı zamanda Tanrı, varlığın biyolojik mücadelesinin yerini tutan belirli bir oran içerisinde bir kanun tayin etti. Yoksa başka türlü, doğada bir karışıklık görülür, bazı türler ve zenginlikler kaybolabilirdi. Biz Darwin’in ve Yeni-Darwincilerin doğal seleksiyon teorisini ve bu teorisini özünün dikkate değer bölümlerinin benzer düşüncelerini yukarıda ortaya koymaya çalıştık.

Türlerin Değişkenliği: Câhız kendisinden sonra gelen Lamarck ve Darwin gibi türlerin değişkenliği ve mutasyonun mümkün olduğuna inanmaktaydı. Ona göre değişim, çevresel faktörlerin etkisiyle tesadüfi olarak işlemektedir. O, orijinal formların tedricen gelişerek tamamen yeni formların ortaya çıkmasında çevresel faktörlerin yardım ettiği üzerinde durmaktadır.

Bu konuda şöyle demektedir: “Halk, dört ayaklı hayvanların ilk örneği olan mesh’in (orijinal formu *quadrupeds*) varlığı hakkında farklı şeyler söyledi.¹⁵ Kimileri onun evrimini kabul ettiler ve onun köpek, kurt, tilki ve diğer benzer

¹³ Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*, vol. VI, s. 133-134; Bu eserin farklı birçok cilt ve bölümünde yaşam mücadelesi hakkında geniş bilgiler gözler önüne serilmektedir. Bk. Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*, vol. IV, s. 139; vol. VII, s. 47, 80.

¹⁴ Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*, vol. VII, s. 47-48.

¹⁵ Bazılarına göre, bu orijinal hayvan formu, deprem ve seller nedeniyle kaybolup gitmiştir. Bk. Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*, vol. IV, s. 24; vol. VII, s. 77.

hayvanları meydana getirdiğini söylediler. Bu ailenin üyeleri, bu (mesh) formundan gelmektedir.”¹⁶

Câhız, Tanrı'nın irade ve gücünün değişimde temel nedensel faktör olduğunu, eğer O isterse, istediği zaman bir türü diğer bir türe değiştirebileceğini ilave etmektedir. O aynı zamanda, türlerin değişimi ve mutasyonu savunarak, başta Tanrı'nın iradesini de içeren farklı faktörleri saymaktadır.¹⁷ Câhız kendisinden öncekilerden farklı materyaller sunmaktadır.

Câhız, türler üzerine çevresel faktörlerin etkisine örnek olarak, yiyecek, iklim, sığınak vb. biyolojik ve psikolojik faktörlerin türler üzerine etkisinden bahsetmektedir. Onun için bu faktörler aynı zamanda, yaşamda kalmak için türlerin zor yaşam mücadelesine etki etmekteydi. Değişen bir çevrede, bu yaşamsal değerlerin sahip olduğu bazı karakterlerde değişmektedir. Birbirini izleyen nesillerin değişimi sürecinde karakterler, organizmalar çevreye daha iyi bir uyum (adaptasyon) sağlamaktadır. Onların yaşamı, karakterlerinin üreme yoluyla nesillere intikali ve üremedeki değişime sahip olma şeklindedir. Böylece Câhız teorisini, hayvanların çevresel faktörlere uyumunda, kullanılan ve kullanılmayan organların değişimi düşüncesi üzerinde temellendirmiştir.

Câhız şöyle demektedir: “Kuşkusuz bazı coğrafi bölgelerde, bazı Nabatlı gemicilerin maymuna benzediklerini gördük. Aynı şekilde bazı Faslı insanları da Mesh'e benzer bulduk.¹⁸ Öyle ki bunlar arasında çok az fark vardı... Bu Faslılar üzerindeki değişikliği, tozun toprağın, kirliliği ve havanın yapması mümkündür... Eğer onlar üzerindeki bu etki daha fazla artarsa, onların derileri, kulakları, renkleri ve şekillerindeki (maymunlara benzer) bu değişiklikler de daha fazla artar.”¹⁹

Bunlar Câhız'ın biyolojik evrim teorisinin temel mekanizmalarıdır. Şimdi, onun Müslüman ve Avrupalı bilim adamları üzerine büyük etkileri hakkında görüşlerimizi ortaya koyalım: Câhız'ın zooloji ve biyolojik evrim teorisi, zooloji ve biyolojinin gelişmesini derinden etkiledi. Daha önce söylediğimiz gibi, Câhız'ın biyolojik evrim teorisi, İhvânü's-Safâ ve diğer İshrâk filozoflarına, İbn Miskeveyh, Bîrûnî ve İbn Tufeyl üzerine doğrudan etki etmiştir. Aynı zamanda Câhız'ın teorisi ile yeni bir kozmoloji anlayışı kazanılmıştır. Çünkü bu olguyla evren bir bütün

¹⁶ Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*, vol. IV, s. 23.

¹⁷ Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*, vol. IV, s. 24-25; ayrıca bk. vol. VI, s. 24-26.

¹⁸ Sanırım el-Mesh bir maymun türüdür. Bk. Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*, vol. IV, s. 24; el-Mesh ile el-Mish birbirine karıştırılmamalıdır.

¹⁹ Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*, vol. IV, s. 24; ayrıca bk. vol. IV, s. 25-27.

olarak kabul edilmişti. Aynı zamanda bu teori sosyolojiktir; çünkü sosyal bir olgu olarak kabul edilmektedir. Üstelik İbn Miskeveyh ve İbn Haldûn gibi filozoflar bu teoriden gerçek anlamda ilham alarak açıklayıp genişlettiler. Böylece Câhız'ın saf biyolojik evrimi, sonraki İslâm düşüncesinin, sosyolojik, metafiziksel ve kozmolojik evrimcilikleri gibi farklı doktrinlere kaynaklık etti.

Diğer yandan Câhız'ın teorisini el-Mesudî ve İbn Kuteybe gibi bazıları eserlerinde zikretmese de, özellikle Zekeriyya el-Kazvinî'nin *Acâibü'l-Mahlukât*'ında, Müstevfi'nin *Nüzheti'l-Kulûb*'unda ve ed-Damirî'nin *Hayâtü'l-Hayavân*'ında olduğu gibi Müslüman zoolog ve bilim adamları tekrarlamaktadır.

Câhız'ın Avrupalı düşünörlere etkisi hakkında iki ana çalışma dikkat çekmektedir. Bunlar, Fr. Dieterici'nin 1878 yılında Leipzig'te yayınladığı *Der Darwinismus im X und XIX Jahrhundert* ve E. Wiedemann'ın 1915 yılında Erlangen'de *Sitzungsbericht der Physikalisch-Medizinischen Societaet*'de yayınladığı “Darwinistisches bei Gahiz” isimli çalışmalarıdır. Daha önce söylediğimiz gibi, onlar Câhız ile Darwin arasında büyük benzerliğe dikkat çekerek benzerlikleri ortaya koydular. Gerçekte, Darwin ve onun öncüleri Câhız'ın teorisini diğer evrimci teoriler temelinde benimseyerek kabul edip, XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki gelişen bilimsel bağlam içerisinde daha bilimsel bir yolla bu teorilerini formüle ettiler. Câhız'ın teorisi ile modern teoriler arasında tek temel farklılık ideolojik olabilir: Lamark, Darwin ve diğerlerinin teoriler daha içkin ve materyalist iken; Câhız'ın teorisi teolojik ve aşkındır. Câhız yaşayan organizmaların evriminde ilk nedenin Tanrı olduğu ve diğer faktörlerin bundan sonra gelen ikincil faktörler olduğu düşüncesine sahiptir. Bu teorilerin mekanistik açıklamaları rağmen, birbirinden az ya da çok farklılık gösterir. Darwin ve benzeri modern bilim adamları, Câhız ve diğer Müslüman düşünörlerin teorilerini farklı bir şekilde ideolojik olarak yorumladılar.

Yukarıda izah ettiğimiz gibi bu oldukça küçük bir farklılıktır.

Câhız'ın düşünceleri Avrupalılara nasıl geçti? Câhız ve diğer evrimci Müslüman düşünörlere Darwin ve onun öncüleri birkaç yoldan etkiledi. Linnaeus (1707-1778), Buffon (1707-1778), E. Darwin (1731-1802), Lamark (1744-1829) ve Ch. Darwin (1809-1882) gibi evrimcilerin düşünceleri gelişmeden önce, Almanya'daki Doğa Filozofları Okulu'nun doğuşundan çok önce Câhız ve diğer Müslüman düşünörlere, onların eserlerinin ve çalışmalarının çevirileri aracılığıyla Avrupalılar tarafından bilinmekteydi. Örneğin Damirî'nin *Hayâtü'l-Hayavân* isimli eseri Yahudi düşünörlere Abraham Echellensis (İtalya, öl. 1664) tarafından kısmen tercüme edilip, Paris'te 1617 yılında yayımlandı. Bu kitap, Câhız'ın *Kitâbu'l-*

Hayavân'dan bazı bölümler içermektedir. Nüveyrî'nin *en-Nihaye* isimli eseri de D'Herbelot (1625-1695) tarafından çalışıldı. İbn Tufeyl'in evrim felsefesini içeren *Hayy bin Yekzân* isimli eseri ilk defa Edward Pococke Sr. (1604-1690) tarafından Latince tercümesi ile birlikte 1671 yılında Oxford'da (ikinci baskı yine Oxford'da 1700 yılında) yayınlandı.²⁰ Zekeriyeye el-Kazvinî'nin *Acaibü'l-Mahlukât* isimli kozmografisi F. Wustenfild tarafından, iki cilt halinde, 1848-1849 yıllarında Göttingen'de yayınlandı; ayrıca bu eserin bir özeti olan Bakûvî'nin *Kitâbü'l-Telhîsi'l-Asâr* isimli eser De Guignes tarafından Fransızca'ya çevrilerek, 1789 yılında Paris'te yayınlandı.²¹ Gerçekte bu kitaplar, Câhız'ın bazı düşüncelerini içermektedir. Yine Kazvinî'nin *Acaibü'l-Mahlukât* isimli eseri A. L. de Chezy tarafından tercüme edilerek, S. de Sacy tarafından 1806 yılında (ilk baskı) *Chrestomathie Arabe*'de yayınlandı. Şüphesiz büyük evrimci sufi Mevlânâ Celaleddin Rûmî'de Goethe'ye büyük etki etti. O Mevlânâ'yı "Darwin öncesi bir Darwinî" olarak nitelemektedir.²² Onun başkalaşım (*metamorfoz*) teorisi biyolojinin gelişmesini derinden etkiledi. Herhalde İslâmî biyoloji XVII. yüzyıldan çok önce Batı'ya etki etti.²³ Bazı Avrupalılar Arapça bildiklerinden, onlar Müslüman bilim adamlarının kitaplarını doğrudan okudular. Örneğin Darwin'in kendisi Cambridge'de ilk İslâm kültürünü bir Yahudi oryantalist olan Samuel Lee'den öğrenmedi mi?²⁴ Evrimci Müslüman düşünürlerin Avrupalıların üzerine etkisini ve bu düşünceleri Batı'ya geçişindeki ışığı görebilmek için, karşılaştırmalı çalışmaların ortaya konması ile bu yönlerin, Avrupalılar üzerine Müslüman etkisini bize göstereceğini düşünüyoruz.

Câhız'ın evrimci teorisi, daha önce hiçbir yerde yazılmamış, bilim tarihinde çok yeni bir şeydir. Aristoteles ve Empedokles gibi bazı Yunan filozofları da, hayvanlarda, bitkilerde ve doğada değişimden söz etmelerine rağmen, onlar gelecekteki Müslüman evrimci teorilere yönelik ilk basamak olmayı başaramadılar.

²⁰ Bk. Sarton, *Introduction to the History of Science*, vol. II, pp. 25-27.

²¹ Mieli, A., *La Science Arabe et Son Role dans l'Evolution Scientifique Mondiale*, s. 152.

²² Cassier, E., *The Problem of Knowledge*, çev. W. H. Woglom ve Ch. W. Hendel, Yale University Press, New Haven 1950, p. 137.

²³ Sarton, *Introduction to the History of Science*, vol. III, Bölüm: II, p. 1641.

²⁴ Bk. Dieterici, F., *Der Darwinismus im X und XIX Jahrhundert*, Leipzig, 1878, p. 30; ayrıca bk. Darwin, Sir F., *The Life and Letters of Charles Darwin*, vol. I, London 1887; Samuel Lee (1783-1852) Quenn's College'de Arapça ve İbranice profesörüydü. 1829 yılında *Sylloge Librorum Orientalium* yayınladı. 1829 yılında ise *The Travels of Ibn Battutah*'yı tercüme etti. Bk. *The Dictionary of National Biography*, vol. XI, London 1917, pp. 819-820.

Onların değişim kavramı, sadece basit bir değişim ve devinimden ibarettir. Bundan çok daha ileri bir Őey değildir. Ayrıca, değişim kavramıyla ortaya koydukları dūřünceleri, evrim dūřüncesini açıkça ve tam anlamıyla göstermemektedir: “İyonyalılar ve Platon için olduğu gibi, Aristoteles için de, doęa dūnyası, kendi kendine hareket eden bir dūnyadır... böylece bir doęa, hareket, büyüme ve değişmeden ibarettir. Bu hareket bir gelişmedir; değişme, içinde her biri kendisinden sonrakinin potansiyeli olarak bulunduğu a, b, y, ... Őekilleri alması tarzında vuku bulmaktadır; fakat bu, bizim evrim olarak adlandırdığımız Őey değildir; çünkü Aristoteles’e göre, değişmenin çeşitleri ve yapısı, doęa dūnyasında ezelf bir tekrar olarak görünür ve bu tekrarın içeriklerini, birbiriyle zamansal değil, mantıkî olarak bağlıdırlar.”²⁵

²⁵ Collingwood, R. C., *The Idea of Nature*, Oxford 1954, p. 82.